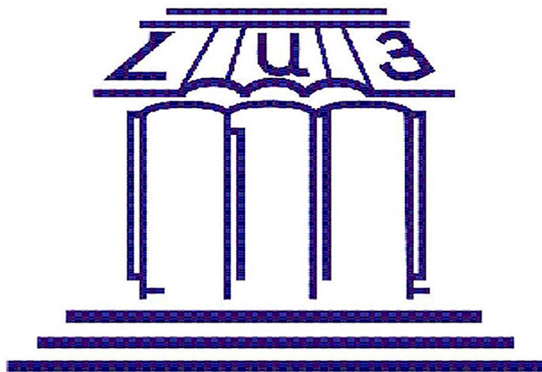

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՀԱԽՀ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՒՆՏԻԲԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Թ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

ՇԻՆԱՆՅՈՒԹԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՐՊԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

69

Թ-80

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆԴԻ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1 9 3 2

01 OCT 2010

ՀԱՅԿԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՒՆՏԻԲՈՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

69 47
թ-80

Թ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

ՇԻՆԱՆՅՈՒԹԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՐՊԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Մ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆԴԻ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1932

22 APR 2013

Պետհրատի տպարան
Գլավլիտ № 8951
Պատ. № 3190
Տիրաժ 1000

492
38

ՇԻՆԱՆՅՈՒԹԵՐԸ ՅԵՎ ՆՐԱՆՑ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՊԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Շինարարական արվեստը, Հայաստանում, ավելի քան շերկու հազար տարի զոյուլթունն է ունեցել անընդհատ Հազար ինը հարյուր տարի առաջ կանգնեցրած և անվթար մեր քրերին հասնող շենքերի շինարարական որենքների բավականին կատարելությունը և հետզհետե զարգացումը, ապացուցում է, վոր մեր թվականից շատ առաջ քակված է այդ մեծ արվեստի խանձարուրդը:

Հայաստանն իրրև քարաշատ շերկիր, բնականաբար քարի արվեստագործությունն ավելի պիտի զարգանար և քարը պիտի ծառայեր իրրև գլխավոր շինանյութ: Քարի արվեստագործությունը հնուց այնքան էր գնահատված, վոր հատկապես այդ ճյուղում մասնագիտացած անձանց, մեր հին մատենագիրներից վոմանք «ճարտարապետս քարի» են անվանել:

Սկզբից Հայաստանի մեջ շատ տեսակ քարեր են ոգտագործվել իրրև շինանյութ, սակայն մեր թվականի նախորյակին, արգեն սովորած են յերևում կբաշաղախի գոծածությունն ու տաշված և կոկված քարերով մեծամեծ քարուկիր շենքեր կառուցելը փոխանակ մեծազանդված քարերով անշաղախ պատեր շինելը:

Բնական է, վոր կրի գյուտը մեծ ծառայություն մատուցեց շինարարական արվեստին, զգալիորեն թեթեացրեց ծանր աշխատանքները և շենքերին տվեց ավելի վայելչություն և յերկարատև կյանք:

Քառի ու կրի հետ զուգընթացաբար, իբրեւ շինանյութ պա Բերաբար գործադրել են նաեւ ուրիշ նյութեր, ինչպէս որ. աղյուս, փայտ, յերկաթ, կապար և այլն, վորոնց մասին ծանոթութիւն տալը թերեւս անոգուտ չի լինի: Վորովհետեւ զլիսավոր շինանյութը Հայաստանում քառ ու կիրն են, իսկ ուրիշ նյութեր գործածել են ըստ տեղական պայմանների ու առանձին պահանջների, ուստի նախ սկսենք քառի ու կրի գործածութեան կերպերից, վորոնցով նախնիք ղեկավարվել են յերկար դարեր:

Կրաշաղախը, վոր Հայաստանի շինարարութեան մեջ մտնող արտադրանքն է, հազար տարի գերակշռող տեղ է գրավել, անշուշտ սովորել են անմիջական հարեան յե, կիրներէ, մեծ ազդերի արվեստագետներից: Բայց չէ՞ր և կրի պլուտը և ինչպէս է անցել Հայաստան. նյութն ուսումնասիրելը չէ իմ այժմյան նպատակը: Կրաշաղախի գլուտի մասին գիտնական արվեստագետները տակաւին հաստատուն յեղբակցութեան չեն յեկել, թե վե՞ր ժամանակ և վե՞ր յերկրում կատարվեց կրաշաղախի գլուտն ու սկսվեց գործածութիւնը, կամ վե՞ր ազգի սեփականութիւնն է այս անդհադատելի գլուտի պատիւը: Մեր թվականից շատ առաջ, հետախուզութեաններ կատարող գիտնականները Բաբելոնում գտել են կրաշաղախի հետքը, վոր գործածված էր թե պատերի և թե ծեփի համար: Ասորա-Քաղդէպցում կրաշաղախի գործածութեան Հափաղանց հազվագլուտ լինելը վերագ ում են փայտի պակասութեան և նույն իսկ համարում են ավելի Հեռավոր Արևելքի ազգերի գլուտ: Հետագայում այս յե կրի իշխանութիւնը ժառանգող պարսիկների ժամանակ բավական ընդհանրացած էր կրի գործածութիւնը:

Իսկ մի ուրիշ գիտնական հաստատում է, վոր յետուրացիք ունեցել են կրի վառարանների, վորոնք իբրեւ կրաքար գործածել են նույնիսկ մարմարը. այդ պատճառով հիմնովեք քանդել են մարմարից շինված հուշարձանները՝ և քարերից կիր պատրաստել: Մի Փրանսիացի գիտնական 1820 թ. Իտալիայում հնախուզական ճանապարհորդութիւններ կատարելու

ժամանակ տեսել էր այս յետուրական կրի վառարանները և պատմում է, թե ի՞նչ վիճակի մեջ էր գտել, վորոնց մեջ լըցված են յեղել քարերը, բայց դեռ չվառված: Վառարանում լըցված քարերի մեջ յեղել են վո՞չ միայն հին հուշարձաններից քանդված մարմարե գեղաքանդակ բեկորներ, այլև ճարտար-արվեստագետների գործ, մարմարե ընտիր արձանների կտորներ. և ինչպէս յերևում է, շատ յերկար ժամանակ է տեսել մարմարե շենքերը քանդելով քարերից կիր վառելու սովորութիւնը, վորի դեմ Հռոմի պապերից մեկը թեև արգելք է դրել, այնուամենայնիւ այդ արգելքը ապարդշուն է անցել այն ժամանակ:

Vitreuve, հռոմայեցի հաշակավոր ճարտարապետը, վորն ապրում էր դեռ մեր թվականի առաջին դարի սկզբներին, ունի մի աշխատութիւն, վորի մեջ մանրամասն բացատրում է պարզաբանում է կրի գործածութեան թե հին և թե իր ժամանակի ճարտարապետական որենքներն ու շինելակերպը, մասնավորապէս խոսելով կրաշաղախի պատրաստութեան ձեւի մասին: Նույնիսկ այժմ Իտալիայում շարունակվում է Vitreuve-ի ցույց տված ձեւով կրաշաղախ պատրաստելը, վորը նույնքան ամուր ու տեւական է լինում, ինչպէս հնումն իրագործվածները:

Վորովհետեւ այստեղ յես չեմ զբաղվելու կրաշաղախի պատմական ուսումնասիրութեամբ, ուստի կարևոր եմ համարում այսքանն ասել, վոր կրաշաղախի գործածութիւնն ընդհանրացավ այն յերկրներում, ուր շենքերը բացառապէս քարով ու թրծված աղյուսով էյին կառուցվում: Ուստի շատ պարզ է, վոր Հայաստանն իբրեւ քարաշատ յերկիր պիտի ընդգրկեր քարաշեն կառուցվածքը և դրա հետ միասին նաեւ կրաշաղախի գործածութիւնը: Իսկ թե կրաշաղախի գործածութեան ներգործութիւնը Արևելքից է յեկած թե Արևմուտքից, դեռ ես պարզ չեմ, (հավանորեն Արևելքի ազդեցութիւնն պիտի լինի, նկատի ունենալով ուրիշ բազմատեսակ արևելյան ազդեցութիւններ Հայաստանի ճարտարապետութեան վրայ) անշուշտ առիթ կունենանք ի մոտ խոսելու այդ նյութի մասին:

սին: Այստեղ մեր քննութեան առարկան պետք է լինի, թե Հայաստանում արվեստագետները ինչ աստիճան հաջողութուն են ունեցել կիրն ու կրաշաղախը պատրաստելու մեջ և ինչ ձևով են պատրաստել, քարի վրի տեսակն են ընտրել կրաշաղախով հաստատուն զանգված կազմելու համար:

Յերկար դարերի ընթացքում ավանդաբար մեզ հասել են կրաշաղախի զանգված կազմելու որենքները, սակայն թող ներվի մեզ անել, վոր յերկրագնդի զանազան կետերում մի-որինակ չեն այդ որենքները: Վերջին դարում, նախնիքներէ այդ գյուղը վոչ միայն արժանաւոր մեծ արվեստագետներէ բարձր գնահատութեանը, այլև հետադոտութեան առարկա դարձրին նրա թե պատմականը և թե բնագիտական հատկութիւնները, նրա հետ նաև կրաշաղախի ուրիշ նյութերէ հետ բաղադրելու համեմատական չափերը:

Վերջին ժամանակի գիտական լուրջ քննութիւնները հաստատապես ապացուցեցին, վոր պատմական ժամանակների ընթացքում շինութիւնների համար գործածված կրաշաղախի շուրջը հյուսված զանազան առասպելները վոչ մի արժեք չունեն, այլ մեծ նշանակութիւն են ունեցել կրաքարի տեսակները և կրաշաղախը կազմելու համար միմիայն ավազի համեմատական չափերը: Ուսումնասիրութիւններէ և գործնական փորձերի հիման վրա, ներկայիս ակադեմիական հրատարակութիւնները տալիս են մեզ կրաքարի տեսակները վորոշելու, քարն աչրելով կրի փոխելու, կրացած քարը մարելու, փոշիացնելու կանոններ, ինչպես նաև շաղախի մեջ խառնվելիք ավազի վորակները ու բաղադրութեան չափերը, նայած գործածութեան նպատակին:

Մասնավորապես Հայաստանում ինչ հաջողութեամբ են գործածել կրաշաղախը, վորքան հաստատուն և տևական են յեղել նրանց կազմած զանգվածները, սրան անվիճելի ապացույց են 15—20 դար առաջ կանգնեցրած և մեզ հասած հնադուր հուշարձանները, վորոնք ամեն տեսակ քննադատութիւնից բարձր են: Ուստի կասկած չի կարող լինել, վոր նախնիք շատ լավ ըստնած են յեղել կրաշաղախի հատկու-

թիւնը և նպատակահարմար ձևով պատրաստելու կանոնները: Այժմ մեզ մնում է ամենահավանական յեղրակացութիւնները հանել հնում գործածված կրաշաղախի և ընդհանրապես քարուկիր շինութիւնների մասին, վորոնց բաղմադարան կլանքն ու միանգամայն հաստատուն մինչև մեր որերուն հասնելը լիովին զբաղական են հին արվեստագետների ունեցած հմտութեան և փորձառութեան:

• •

Բոլորին հայտնի յե, վոր կիրն ստացվում է կրաքարը հատկապես շինված փռան (հնոցի) մեջ մինչև բաշիկ դառնալն աչրելով: Կրաքարի տեսակներից կախված է ուժեղ կամ թուլ կրի ստացումը: Շինարարական արվեստի մեջ ընդունված է գլխավոր յերկու տեսակի կիր, պարսաք կամ ուժեղ և թուլ:

Պարարտ կիրն ստացվում է կրաքարի ընտիր տեսակից, վորն աչրվելուց և կրի փոխարկվելուց հետո, շինարարութեան մեջ գործադրելու համար յենթարկվում է շիջուցման: Շիջուցման չորս զանազան լեղանակներ կան, նայած գործածութեան նպատակին համաձայն:

1. Մեծ առէփ մեծ առաս ջրով խառնելուց հետո քամելը:—Ջրալից տաշտի մեջ թանի նման հարնելուց հետո, տաշտից քամում են դետնի մեջ փորված քառակուսի կամ բոլորակ հորի մեջ: Այս լեղանակով հալված և հորի մեջ քամված կիրը, վոր շուտով թանձրանում է, ողային հաղորդակցութիւնից չեղոքացնելով, յերկար ժամանակ պահվում է առանց իր ուժը կորցնելու: Սակայն այս լեղանակով հալված և յերկար պահված կիրը գործածվում է բացառապես ծեփերի և քիչ անգամ պատերի համար:

2. Իճեմակամ մաքում կամ նվաղում:—Այս ինքնակամ մաքումը հաճախ տեղի յե ունենում ճարտարապետի կամքից անկախ կամ անժամանակ կանուխ ստացվում է կիրը շինութեան հատկացրած վալրի մոտ և յերկար ժամանակ մնում է ողի աղբեցութեան տակ առանց գործածվելու, կամ շենքից

ավելանալով կարիք և լինում շտեմարանել մի տեղ, վորով կիրն ինքնակամ մարում և և փոշիանալով կորցնում իր ուժի զգալի տոկոսը:

3. Զրալից *sawet*ի մեջ լեկզմելով մարում յեւ նույն *sawet*ի մեջ անմիջապէս ավագր խառնելով շաղախի պատրաստում:—Վորմնահյուսութեան մեջ այս տեսակը առհասարակ գործ են ածում Բալկանյան յերկրներում. ջրալից տաշտի մեջ վորոշ քանակութեամբ կիրը հալեցնելուց հետո, առաջացած ջերմութիւնը դեռ չսառած, անմիջապէս խառնում են ավագը և միանգամայն տաք վիճակում լցնում պատի մեջ. տեղական ճարտարապետները և վորմնագիրները համոզված են վոր այս յեղանակով գործածված կիրը պատի մեջ թե ավելի շուտ կչորանա, ամենաթթուն ոգից արագ կծծի, և թե ավելի պինդ կձուլվի միջի խիճերի և արտաքին յերեսներէ քարերի հետ:

4. Զրաքսկումբ մարում:—Զրաքսկումբ մարելն ընդհանրապէս ընդունված և թե Յեվրոպայում և թե ասիական շատ յերկրներում և առհասարակ կատարվում և հետևյալ յեղանակով: Բանվորները, նախ՝ չմարած կիրը փռում են մի հարթ գետնի վրա ու վրան դուլներով ջուր սրկում: Սըրսկըված ջուրը հետզհետե ծծվում և կրից և կրի կոշտերն սկսում են լալնանալ, պատումիւ ու փշրվել. լավ կրի ծավալն ավելանում և յերեք անգամ, գուցնը՝ մաքուր սալիտակ, իսկ գոյացած կրափոշին չափազանց նուրբ. մատների արանքում շոշափելիս, ճարպոտ մարմնի տպավորութիւն և թողնում: Առաջին փուլածքի մարումը վերջանալուց հետո, բանվորները հավաքելով մի կույտ են կազմում մարված հարթավայրի կողքին: Կրկին փռում են նույն տեղի վրա չմարած կիր և շարունակում միևնույն գործողութիւնները, ինչ վոր առաջին անգամի համար. այսպէս հաջորդաբար շարունակելով, շենքի համար բերված ամբողջ կիրը մարում են, փոշիացնում և հետզհետե ավելացնելով նախկին կույտի վրա, մի մեծ գեղ են կազմում: Այս գործողութիւնը վերջացնելուց անմիջապէս հետո, առանց յերկար ժամանակ դեղը բացթողալ

թողնելու, բանվորները շտապում են համեմատական չափով կիրն ու ավաղ նըխընդհանրաբար և պատրաստել շաղախի համար: Կրաշաղախի համար պատրաստելը ևս ունի իր վորոշ կանոնները, վոր հետևյալն է: Շենքին մոտ, մի հարթ տեղի վրա վորին կրի կալ են անվանում, նախ ավաղը փռում են 2—3 սանտիմ հաստութեամբ, սակայն մի վորոշ ծավալաչափ ամանով հաշվված, ավաղը շատ լավ տարածելուց հետո, վորպեսզի ամբողջ տարածութեան վրա միևնույն թանձրութիւնն ունենա, միևնույն ծավալաչափ ամանով փոշիացած կիրը խնամքով փռում են ավաղի վրա հավասար թանձրութեամբ տարածելով. հետո կրի վրա դարձյալ ավաղ, այսպէս հաջորդաբար կիր ու ավաղ միմյանց վրա փռելով կազմում են մի մեծ կույտ, վորը վոշ ժխայն պատրաստ և շաղախի վերածելու համար, ալլև յիրկար ժամանակ ոգի աղղկեցութիւնից ազատ պահվում և ավաղի շերտերի տակ: Մնում և այժմ կալի մի կողմից հետզհետե թիակներով վերցնել և շաղախը պատրաստել:

Կրաշաղախ կազմելու համար չի կարելի անխտիր ամեն տեսակ ավաղ գործածել, վորովհետև հաստատութեան կամ ամրութեան տեսակետից միևնույն արդյունքը չեն տալիս Կրաշաղախի համար ամենալավը գետնի ավաղն է, քան աղբայրներն, քարահանքերն կամ ուրիշ ցամաք գետնի մեջ գտնված հանքերի ավաղը: Գետնի ավաղը միշտ ազատ և կենդանական, բուսական կամ հողալին գոյացութեան խառնուրդներից, ցամաք գետնի մեջ գտնված ավաղը, լեթե հարկը պահանջե գործածել, անհրաժեշտ և մի մեծ փայտե տաշտի մեջ խնամքով յերկար լվանալ, մինչև վոր կատարելապէս կմաքրվի հողային ու բուսական խառնուրդներից. լվանալու գործողութեան ընթացքում, յերեք ջուրը պարզվում է, այն ժամանակ կարելի չե խառնել կրի հետ և անընդհատ շաղվել այս գործողութեան հատուկ թիակով, մինչև վոր դաւգվածի մեջ տեսնվի կրի և ավաղի հավասար խառնվածքը:

Կրի հետ ավաղի խառնուրդի համեմատական չափն, ըստ գործածութեան դանազան նպատակների, տարբերվում է:

Վորովհետև ընդհանուր որենք և լեղած համեմատական չափերը միայն ծավալով վորոշել, ուստի կրաշաղախի համար 1 խ. մետր կրին 1¹/₂-ից 3—4 խ. մետր ավազ և խառնվում, նույնպես գործածության նպատակին: Քարեղեն վորմնաշինության համար, առհասարակ մեկ չափ կրի մեջ 2¹/₂-ից մինչև 3 չափ ավազ են խառնում, իսկ ջուրն ավազի ծավալի 30⁰/₀-ը կամ քիչ ավելի:

Կրի և շաղախի մասին համառոտակի գրածիս նպատակն է հնարավորություններ տալ բաղդատություններ կատարելու հնում գործածության յեղանակների հետ՝ վորի մասին պետք է գրեմ ինչ վոր հնարավոր է, քննել և ուսումնասիրել լեղածը: Քանի վոր դարեր են անցել, հին սովորություններն ու կերպերը ծածկվել են լերկար ժամանակի թանձր վարագուրով և մանավանդ վոր մեր հին մատենագիրներն այս մասին չունին վոչ մի հիշատակություն կամ նկարագրություն, առավել ևս պիտի կարողանանք ամենահավանական յենթադրություններ անել, հիմնվելով մեր կատարած փորձերի վրա: Այս մասին ուշադիր ենք յեղել գլխավորապես այն պատճառով, վոր թեև հնագույն շինությունների մեջ շատ կան մեր ժամանակի կառուցողական որենքների համանման լերկություններ, սակայն կան նաև աջնալիսի լերկություններ, վորոնք միանգամայն տարբեր են մեր աչտուրվա վորմնաշինության սովորություններից ու շինելակերպերից:

Ինչպես տեսնում ենք քննություններից, թեև Արևելքի և Արևմուտքի մեջ չափազանց հին է կրի գործածությունը, սակայն Հայաստանի մեջ ընդհանրացած յերևում է նախքան լերկորդ կամ լերկորդ դարը, յերբ արդեն ընդունված էր տուֆ քարի գործածությունը շենքերի համար: Թեև տուֆ քարի գործածությունից առաջ, յերբ Հայաստանում ընդհանուր էր բազալտով կամ ուրիշ բազմատեսակ մեծազանգված վորձաքարերով բերդեր, ամրոցներ, նույն իսկ ցեղապետական պալատներ շինելը առանց շաղախի, սակայն ավելի հին ժամանակի մնացորդների մեջ լերկում են վիթխարի

վորձաքարերով, կրաշաղախով շինված մի քանի պատեր, քայց ընդհանրացած էր անշուշտ այժմ մեզ անձանթ դրժվարությունների պատճառով: Հոռոմ գյուղի մոտ նախապատմական մի քաղաքի մնացորդների մեջ, ուր ամբողջ տաքածություն վրա լերկում են միմիայն կիկլոպյան ժայռերով միմյանցից բավական հեռու ժամանակով բերդեր, պարիսպներ և բնակության հատուկ շենքերի հիմքեր, առանց բացառության, անշաղախ կառուցված: Բայց իբրև միակ բացառություն այս ավերակների մեջ, կա խոշոր վորձաքարերով և կրաշաղախով շինված մի շենքի մնացորդ, վորի պատերից դեռ տեղ-տեղ մնացել են մինչև մեկ մետր բարձրություն: Ինչ շենքի մնացորդ է սա, հայտնի է, պեղումները միայն կարող են պարզել: Մոտավորապես չորս քառակուսի վերստ տարածություն ունի այս քաղաքատեղին, ուր գտնվում են թեև նախապատմական և թեև ուրարտական սկզբնական շրջանի շինվածքների մնացորդները: Մեզ հայտնի յեն նաև ուրարտական քաղաքատեղերի այլ մնացորդներ, վորոնց մեջ մեծամեծ քարերի տաշված, կոկված և պատերի մեջ շարված լինելը, ապացուցում են նույն իսկ յերկաթե գործիքների գոյությունը, որով նաև վորոշվում է այս շենքերը կանգնեցնելու ամենահավանական ժամանակը, վոր հաղիվ մեր թվականից 8—10 դար առաջ լինեն, ինչպես Արմավիրում, Դուրիում և այլն, և այլն: Սակայն Հոռոմի կրաշաղախով շինված շենքը, վորի քարերը բնավ գործիք չեն տեսած, չեն տաշված կամ կոկված, բնականաբար պիտի լենթադրել, վոր Ուրարտական շրջանի նախորդակին կամ առ առավել Ուրարտականի սկզբնական շրջանում է կառուցված: Շենքի հատակագիծը անկանոն վարդաձև է և նման մի հասարակական շենքի, հավանորեն կամ աշտարակ է և կամ մեհենատեղի, բնականորեն այն ժամանակվա համար մեծածախս, վոր հետևողներ չեն եղել, այսինքն կրաշաղախով շինություններ չեն շարունակվել լերկար ժամանակ: Ուրեմն այս շենքի գոյությունը ապացուց է, վոր Հա-

աստանի մեջ մեր թվականից առնվազն 8—10 դար առաջ կրի գործածությունը ծանոթ եր:

Թեև սահմանափակ, այնուամենայնիվ, կամաց-կամաց ընդհանրացել է Հայաստանում կրաշաղախի գործածությունը հետագա դարերում, այսինքն մեր թվականի նախորդակին կամ սկզբում, ինչպես ապացուցում են Բաշ-Աբարանի մոտ Ասրանլուի գյուղի վերևի մի մեծ շենյի մնացորդը, Դիրաք-լար գյուղի յեկեղեցու ստորին մասերը, Յեղվարդի հին գերեզմանատան կից մի փոքր շինությունը, վորը հետագայում մատուռի չե վերածված: Գառնի Տրդատա ամրոցի թի ամրոցը շրջապատ պարիսպը և թե պարսպից ներս հովանոցի գեղեցկաշեն կառուցվածքը, վոր հավանական է շինված են առաջին դարում մեծազանգված, մաքուր տաշված քարերով, սակայն ընտիր կրաշաղախով շինված լինելուց զատ, սրբատաշ քարերը կապված են միմյանց հետ չերկաթե կապերով:

Ինչպես չերևում է, կրաշաղախի ծանոթությունից չիջ ժամանակ անց, սկսվել է ռուժ քարի գործածությունն իբրև ամենահարմար շինությունը կրի խառնուրդով հաստատուն զանգված կազմելու համար: Իմ կարծիքով, լեթե կրաշաղախի հետ միասին հնում չգործածվեք բացառաբար տուֆ քարը, գուցե մենք Հայաստանում չգտնենք այնքան դաժվոր կանգուն կամ կիսականգուն հին շինություններ: Առաջ կրի, մեծազանգված քարերով կանգնեցրած մեծամեծ շենքերի և հսկայական պարիսպների չափազանց շատ մնացորդներ կան Հայաստանում, սակայն առանց բացառություն գրեթե փլակտակների չեն վերածված և հազիվ ստորին մասերն են մնացած, մինչդեռ կրաշաղախով շինված հազվագյուտ որինակները, վորոնք վորձաքարով են շինված, համեմատաբար ավելի յեն պահված, սակայն վոչ այնչափ միակտուր զանգվածի փոխված, ինչպիսի տուֆ քարով շինվածները: Մեր թվականի ամրոցը շրջանում տուֆով կրաշաղախ վորմնաշինությունը միշտ ընդունված է յեղել, վորովհետև նախնիք նկատել են, վոր տուֆը միակ քարն է, վոր սերտո-

րեն միանում միակտուր զանգված է կազմում կրաշաղախի հետ: Բացի այդ, նկատել են նաև, վոր տուֆով և կրաշաղախով կազմված բետոնն ավելի հաստատուն է տեական հատկ լեթյուն ունի, ուստի պատերը շինելիս յերկու կողմը շարված քարերը, ըստ հնարավորության բարակ կտրած և իբրև պահպանակ շարված են ներսի բետոնի համար, վորին մինչև այսօր հին անունով պատի ծով են ասում պավառաբարբառով: Իսկ շաղախը բաղադրելու և իրրև ծով պատի մեջ լցնելու համար ունեցել են մեզնից տարբեր կանոններ, վորոնց շնորհիվ թերևս վորմնաշինությունն ավելի հաստատուն է ավելի նպատակահարմար է յեղել: Ուստի այժմ խոսենք այն շինելակերպի մասին, վոր ցույց է տալիս հին ժամանակ Հայաստանում կանգնեցրած հուշարձանների քննությունը:

Առհասարակ, գրեթե ընդհանուր կարծիք է, թե նախնաց կառուցած շենքերը, վոր խիստ ամուր են և տասնյակ դարերի կյանք ունին, իրր թե պատճառն այն է, վոր կրաշաղախի հետ խառնում ելին զանազան ամրացուցիչ նյութեր, ինչպես մաստաք, ձվի սպիտակուց և այլն և այլն, վորոնք գերազանցորեն նպաստում ելին ամրությունը: Այս համոզման հետևանքով է, վոր զանազան առասպելներ են ստեղծված հնագույն ժամանակների շաղախի բաղադրությունը շուրջը, վորոնք բնավ հիմք չունին և չեն ապացուցվում կատարված քննություններով*) հետևաբար մնում է մեզ մատնաշել շինելակերպի վորոշ տարբերություններ, վորոնք ավելի հավանական են պատերի զիմացկուն և յերկարատև լինելու համար:

Բացի չվորոպական գիտնականների գիտական քննություններից, մեր մատենագիրները ևս, վոր հաճախ սիրում են նոր կանգնեցրած շինությունների մասին գովեստներ

*) Կրի հետ մաստաք խառնելու սովորություն մի ակնարկ յերևում է մեր հին մատենագրության մեջ, բայց բոլորովին տարբեր նպատակի համար, վոր վորմնաշինության չի վերաբերում. բայց այս մասին կը խոսենք իր հարմար անգղն:

շուշկել, չերբեք չեն հիշատակում վորեն խառնուրդ կրի զանգ-
վածի մեջ: Թեև շինքի քարերը մանրամասն վորակում են
սրբաժառ, ճառածո, կոփածո, քեռածո, խառսյալ և այլ բառե-
րով, սակայն այդ վորակված քարերով պատեր կանգնեցնե-
լու համար յերբ հիշատակում են կիրը, գրեթե միահամուռ
բնորոշում են կրաշաղախ ձուլյալ, կրով մածուցյալ յեվ այլն.
բառերով: Տարակույս չկա, վոր լեթե ամրացուցիչ վորեն
խառնուրդ լինի կրաշաղախի մեջ, իբրև գերագույն գովես-
տի առարկա պետք է վոր հիշատակվի մատենագիրները
մեկն ու մեկի կողմից:

* * *

Մեր թվականի սկզբից մինչև 7-րդ դարի վերջը մեծ շի-
նությունների պատերն առ հասարակ 0,90 սանտիմից մինչև
1,05 սանտ. հաստություն ունեն: Այս հաստության վրա,
քարերը յերկու կողմից այնպես չեն շարված, ինչպես աչուր
մենք շարում ենք: Ըստ ներկա շինարարական կանոնի, պա-
տերի յերկու յերեսի քարերը դեմ դիմաց այնքան խորու-
թյուն պիտի ունենան, վոր յերբեմն միմյանց հասնելով ծալ-
րը հանգչի հանդիպակաց կողմի ներքևի քարի ծայրին ու
կապ լինի. այս տեսակ կապվածքը քարերի ամեն մի շար-
քին հատուկ չէ, այլ պարբերաբար յուրաքանչյուր կարգի
մեջ պատահում են մի քանի հատ միայն, իսկ մյուս քարե-
րըն ել յերկու յերեսից այնքան մոտենում են իրար, վոր
մեջտեղը, իբրև պատի ծուծ, շատ աննշան տեղ է մնում: Սա-
կայն հին շինքերի մեջ յերբեք չպատահեցի այդ կերպ պատի
քարերի դասավորություն: Պատի յերկու յերեսին միմյանց
վրա շարված քարերը, յերբեմն ճակատի ծավալով շատ մեծ
են, բայց շատ քիչ խորություն ունեն, վորից պարզ յերևում
է, վոր յերկու յերեսի վրա շարված քարերն, իբրև պահպա-
նակ, գետնի վրա են մեջտեղն յեղած կրաշաղախ հաստ լիցքին,
ինչպես ասում են՝ պատի ծուծին, վոր գրեթե պատի հա-
տություն կեսը և հաճախ կեսից ավելին է կազմում: 0,90
սանտ. պատի հաստությունից, յեթե դուրս գանք միջին

հաշվով 0,40 սանտ.՝ յերկու յերեսի վրա շարված քարերի
հաստությունը (յուրաքանչյուր յերեսի վրա շարված քա-
րերի միջին հաստությունը հաշվելով 0,20 սանտ.), կմնա,
50 սանտ. գուտ շաղախը, վոր կկազմի պատի իսկական ծու-
ծը, կամ այժմյան անունով բեժանը, վոր ըստ հին հասկա-
ցողություն դիմացկուն մասն է: Այսպես ե գրեթե ամեն տեղ
և մենք այս իրողությունը պարզ տեսնում ենք այն կիսա-
վեր շինքերի մեջ, վորոնց մնացորդ պատերը թույլ են տա-
լիս մեզ հետազոտելու մեջտեղի թույլ շաղախը: Շատ տե-
ղեր մենք զարմանքով տեսնում ենք, վոր պատի յերկու յե-
րեսի քարերը պոկված ու տարված են, իսկ միջին շաղախի
ձուլվածքը մնում է կանգուն վորոշ բարձրություն վրա:
Բայց յեթե պատերն ավելի հաստ են քան 0,90 սանտիմը և
ունեն մինչև 1,05 սանտ. հաստություն, յերեսին շարված քա-
րերի թանձրությունը գրեթե անփոփոխ 20-25 սանտիմ է
(յեթե յերբեմն գտնվում են մինչև 30-35 սանտ. հաստու-
թյուն ունեցող քարեր, նմանապես և նույն պատի մեջ կա-
րելի չե տեսնել մինչև 0,15 սանտ. հաստության քարեր):
Ուրեմն հին հասկացողությամբ իսկական պատը կրաշաղախ
շինված ծուծն էր, և յերեսները շարված սրբատաշ քարերի
պաշտոնը ներքին ծուծը պահպանելն էր. մոտավորապես իբր
ծեփի հաստ շերտ*):

Հայաստանում, դարերի ընթացքում հայոց ճարտարա-
պետությունը վերածնվել է մի քանի անգամ և յուրաքան-

*) Այժմ ամբողջ Յևրոպայում ընդհանրացած է նմանորինակ մի սո-
վորություն աղյուսով կառուցված շինքերի համար Նախ շինքը կառու-
ցում են աղյուսով, իսկ հետո 10-12 սանտ. հաստությամբ սղոցով կըտը-
ված փափուկ Մալտայի տուֆի տախտակներով ծածկում են ամբողջ շին-
քի արտաքին յերեսները: Մալտայի տախտակներն ամրացնում են շինքի
վրա բարակ յերկաթե կապերով: Յեվ վորովհետև տուֆը շատ ընդունակ
է անձրևի խոնավությունն իր մեջ ձգելու, այդ պատճառով դեռ անձրև
չեկած շտապում են ամբողջ շինքի ճակատը օծել ձեթով, վորով միայն-
գամայն ապահովվում է խոնավությունից: Ձեթով օծելու այս սովորու-
թյունը Հայաստանում մըշտ գործածված է յեղի, վորի մասին կխոսեմ
իբր տեղը:

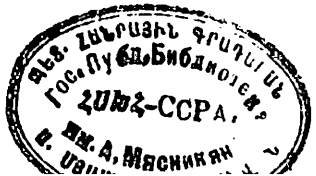
շուրջ վերածնունդի մեջ շինարարական փոփոխություններ են չեղել Գատերի շինությունն ակամամբ ևս չեղած փոփոխությունները խիստ ակնբախ են: Գլխավորապես քարերի ծավալը յենթարկվում է փոփոխության. յերբեմն խիստ մեծ քարերը դրվում են յապտերի արտաքին չերեսների վրա, իսկ ներքին չերեսին լինի չերկարությունները փոքր ի շատե կարճ են, այնուամենայնիվ ֆարձրությունները հավասար են թե արտաքին և թե ներքին չերեսների վրա: Գալիս ե ժամանակ, չերք քարերի ծավալը վորոշչափով փոքրանում է, բայց միշտ պահվում է անփոփոխ, վորմնաշինության աչն կերպը, վորի մասին քիչ առաջ գրեցի, այսինքն՝ պատի ծուծը կազմել կրաշաղախ բետոնով, իսկ արտաքին չերեսների վրա շարված քարերը ծառայել են իբրև բետոնին պահպանակ, այս որենքին հազվագեպ բացառություն է յեղել, չիր պատի քարերն արտակարգ մեծություն են ունեցել. բայց այս դեպքում քարերը միմյանց կապել են յերկաթե կապերով, վորի մասին խոսելու յեմ իր հերթին: Նույն իսկ կամարաշինության մեջ ընդհանուր որենքի բացառություն չեն արել. Անիում դեռ գոյություն ունեն կամարաշինության շատ որինակներ, վորոնց մեջ ևս գործադրել են նույն կանոնը. 12—15 սանտ. հաստությամբ տուֆ քարերը սղոցով կտրված են և նախապես շարված կամարի ստորին մասի վրա իբրև կաղապար, հետո դրա վրա մեծ թանձրությամբ լցված է բետոնը, վորոնք դեռ մինչև այսօր էլ մնում են և պարզ նկատվում կիսափուլ բուրգերի վրա. նախապես շարված բարակ քարերը մշտապես ծառայել են իբրև պահպանակ, կամ իբրև հաստատուն ծեփ կրաշաղախ բետոնով կազմված կամարների համար: Այս իրողությունը վորչափ վոր տեսնում ենք գործնականորեն իրագործված կիսավեր շինքերի վրա, այնուամենայնիվ ունենք նաև մատենագրական մի թանկագին տեղեկություն, վորից տեսնում ենք, թե ինչ մեծ վստահություն ունեն հին ճարտարապետները կրաշաղախ բետոնի պնդության և ամրության վրա: Ստեփանոս Որբելյանը յերբ պատմում է Տաթևի վանքի մեծ կա-

թողիկեյի շինությունից (895 թ.), մեջ է բերում նաև մինչ այսօր ևս մեզ զարմանք պատճառող ճակատի դավադանք կոչված շարժական սյունի կամ կոթողի շինության պատմությունը հետևյալ կերպով. «Կանգնե և մերձ իկեղեցուն, հանդէպ դրան հարաւոյ սին մի զարմանալի յանուն սրբոյ Երրորդութեան. ի մանր քառակց-պատուածիս ի յափ երեսուն կանգնոյ. ուրեմն նկարագիրը պարզ ցույց է տալիս, վոր սյունի ծուծը կազմված է բետոնով, և շաղախի հաստության մասին ճարտարապետի հավատի մեծ վրեժը անկասկած է մնում. գիտենալով, վոր այդ կանգնած ճգավազանք սյունը վոչ միայն կանգուն պիտի մնա, այլև պետք է շարժվի ամեն կողմի վրա ու չպետք է քանդվի:

Տաթևի սյունը վոչ միայն այս տեսակետով, այլ և ուրիշ տեսակետներով էլ կարող է բազմակողմանի քննության, ճարտարապետական արվեստի մեջ վորոշ գաղտնիքներ լուսաբանելու համար:

Խոսք չի կարող լինել, վոր շնորհիվ տուֆ քարի կակություն և մաքրություն, չերեսները խնամքով տաշված և կոկված վրեժուց զատ, նաև առանձին ուշադրություն է դարձրած միացման տեղերի վրա: Շարված քարերն այնքան պետ միացած են միմյանց, վոր լինի ըստ հասկության տուֆ քարի զանազան գույները չլինին, անհնար կլինի վորոշել թե տարբեր գույնով քարերը միմյանց մոտ դրված են ու կցված: Շենքեր կան, վորոնց վրա 10—15 դար անցնելուց հետո իսկ, այսօր գրեթե չեն զանազանվում քարերի միացման ցեղերը, լինի չլինին գույների տարբերությունները: Հայտնի բան է, վոր վոչ միայն քարերի իւրապես յեղերքները տաշվելուց հետո, սղոց քաշելով չերկու քարերի լեզերքները դերազանցորեն ուղղված և միացրած են, այլ նույն սկ քար քարի վրա դրվելու հորիզոնական մասերը ևս նույն ձևով ուղղված են: Կասկած չկա, վոր քար սղոցելու միջոցը ծանոթ էր հնրին, թեև անշուշտ նախնական ձևով, այնուամենայնիվ 11—2 սանտ. հաստությամբ քարի լեզերքը կն սղոցված և ընդհանուր շարքերի մեջ պատա-

492 38

հաբար բաց մնացած արանքներում տեղավորված. իսկ լեզերքներից ներս, թի ուղղահայաց և թե հորիզոնական մասերի միացման տեղում 1 կամ 1¹/₂ սնտ. ուղիղ հորիզոնական տաշելուց հետո, մնացած մասերը դեպի խորութիւնն այլևս կոնաձև կոպիտ կերպով զարնված ու թափված են, ծավալը անհամեմատն ավազեցնելով և քարերի ներքին մասերը միմյանցից զգալի կերպով հեռացնելով՝ անշուշտ այն դիտավորութիւնն են հետապնդել, վոր շաղախն առատորեն լցվի լերկու քարի արանքը և մեջտեղի ծուծի հետ միակտուր դանգված կազմի:

Յերեսները ծածկող սրբատաշ քարերը միմյանց վրա դրելուց հետո, միացման գծերը ներսի կողմից նախապես ծածկել են մաքուր և նուրբ կրաշաղախի խավով, վորպեսզի պատի մեջտեղը լցված կրաշաղախի զանգվածից վորեւե կերպ կրաշուր կամ լույծ շաղախ չբամվի դեպի դուրս և չկեղտոտի արտաքին լերեսները: Այժմ յերբ շաղախը լցնում են պատի շարքի մեջ, վրայից ջուր են ածում, վորպեսզի շաղախը ավելի լուծվի և լցվեն նախապես լցված մանր քարերի խորշերը. սակայն այս ձևից լերկու տեսակ անտեղութիւն են առաջ գալիս. նախ կրաշաղախը հավասար խառնվածքով չի տարածվում ամեն տեղ, վորովհետև ավազը լվացվում է և կրաշուրը գնում մտնում է առանձին խորշերը. իսկ ավազակույտերը տեղ-տեղ մնում են. լերկորդը՝ լերեսների վրա շարված քարերի արանքից կրաշուրը քամվում դուրս է հոսում լերեսնիվար և կեղտոտվում ամբողջ պատը, նախապես ձեռք չառնելով նախազգուշական միջոցներ, ինչպես արել են հին վորմնադիրները: Ուստի այժմյան պատերի կեղտոտութիւնը մաքրելու համար, վորմնադիր վարպետները քարով կամ այլ միջոցով քերում են պատի լերեսը, վորով թեև վորոշ չափով մաքրվում է պատը, բայց պատի սրբատաշ քարերի լերեսից, մասնավորապես միացման տեղերից մի խավ մաշվելով, բացվում և լայնանում են քարերի միացման գծերը և տգեղ տեսք ստանում: Իսկ վորպեսզի այս տգեղութիւնը ծածկվի, վորմնադիրները հուլին քա-

րերի փոշին կրի կամ ցեմենտի հետ շաղախած ծեփում են միացման գծերը, վորով թեև ժամանակավորապես խիստ մաքուր է լերեսում և անհայտանում են քարերի միացման անշուրհ գծերը. այնուամենայնիւ կարճ ժամանակի ընթացքում թափվում են այդ ծեփերը և նորից բացվում քարերի արանքները, վորով պատը ընդունակ է դառնում խոնավութիւնն ներս ծծելու, լեթե շնքի մակերևութը չծեփվի վորոշ հաստութիւն ծեփի շերտով: Հին վորմնադիրները, հակառակ մեր այժմյան սովորութիւնն, պատի լերեսի քարերը շարելուց հետո, անմիջապես լցնում են վորոշ թանձրութիւն շաղախը, հետո մաքուր լվացված անհավասար մեծութիւն քարի բեկորները մտցնում ելին շաղախի մեջ և քարեր միտում տափակ կողմի վրա, վոչ թե հիմիկվա նման տնկելով սուր կողմի վրա: Այսպիսով ծուծը կազմող քարերը հավասարապես ոծվում են միևնույն հավասարութիւն խառնուրդի մեջ և խտանում միմյանց կապելով: Յերբ գալիս հասնում եր լցված շաղախի մակերևութին, կրկին լցնում ելին կրաշաղախը, տարածում հավասարապես և նորից մտցնում ելին մանր ու խոշոր քարեր միշտ տափակ դիրքով, վորպեսզի միմյանց կապ լինեն. այս ձևով շարելով այլևս հարկ չեր լինում ջուր լցնելու, վորպեսզի պատի մեջ շաղախը լուծվի և լցնի ամեն ծակ ու ծուկ:

Ամբողջ 7-րդ դարի տեղութիւն ընթացքում մեծ շինութիւնների պատի քարերը տաշելու համար մի ընդհանուր սովորութիւն կար, վոր հետագա դարերում չի ընդհանրացիլ: Քար տաշելու այս լեզանակը բավական հորձեղանակ ու նպատակահարմար եր արտաքին յեզերքները կամ միացման գծերն անաղաբ տաշելու տեսակետից. այդ սովորութիւնը հետևյալն է: Քարի արտաքին լերեսները ամբողջովին տաշելուց և կոկելուց հետո, 1 կամ 1¹/₂ սանտ. լայնութիւն չիստի կողմից լեզերքները տաշում ելին դեպի ներս, այնպես վոր, լերբ քարերը շարում ելին միմյանց վրա, լուրաքանչլուր քարաշարքի միացման տեղում հաճելի տեսքով մի լեռանկյունի հորիզոնական գիծ եր գոյանում շնքի ամ-

Երկրորդ յերկարագրությունը, այսպիսով քարերի արտաքին լեզերը-
ներն անհամարժեք են ինչ որ հնչող միմյանց վրա դրվելուց առաջ
լեզան հնչողության տարաբանությունը վտանգից, վորովհետև քարի
նիստը միմյանց վրա հաստատում են և քարը քարին նստում
են վրեժ թե ուղիղ լեզերքի վրա, այլ 1 կամ 1¹/₂ սնտ. ավե-
ր խորից. թե ինչու այս գեղեցիկ սովորությունը հետա-
գալում չեն գործածել, ինչ հայտնի չի:

Հին ժամանակի վորմնաշինություն համար քարերի տաշ-
վածքի և շարվածքի մասին փոքր ի շատե ծանոթություն
տալուց հետո, մի քանի խոսք ևս վորմնաձուլման մասին, վո-
րի շինելակերպը այժմյան մեր պոլիտեխնիկ տարբեր լի-
նելուց դատ, մասնավորապես կոչումը տարբեր շինելու մա-
սին վերը մասամբ ակնարկեցի: Ըստ հին հասկացողության
խակակապատը կազմում են ծուծը կամ բնտոնը, և ար-
տաբան ճակատներին վրա շարված քարերը ծառայում ելին
իրրե պարզ ոժանդակ կամ պահպանակ ներքին բնտոնի
հաստատության համար: Այժմ յերբ քննում ենք հնադարյան
պատերը և հետադոտում նրանց ծուծի խառնուրդը, տեսնում
ենք, վոր անհավասար մեծություններ քարի բեկորների (խի-
բաբ) մի խառնուրդ և միացած կրաշաղախի հետ, վորն
ավելի ամուր են, քան լիքները շարված քարերը. հեշտու-
թյամբ կոտրվում և փշրվում են արտաքին լիքների քարերը,
իսկ ներքին լիցքը, վոր մատավորապես պատի հաստության
կեսից ավելի յն լիքներն, այնքան ամուր են լինում, վոր
առանց արտաքին ոժանդակ ուժի անհնար են քանդել կամ
փշրել: Քարի անհավասար բեկորները միշտ դրված են տա-
փակ կողմի վրա, նախապես շաղախը լցնելուց հետո, վորոնք
միշտ մեկ մեկու կապում են, մինչդեռ այժմ այդ քարաբե-
կորները (խիբաբ) վորմնաշինության վարպետները շարում են
ցից կամ խիտ կերպով, տնկում սուր կողմի վրա և հետո
վրան թանձր շաղախ լցնում, և վորպեսզի շաղախն անցնի
ներքև և հավասար տարածվի, վրան ջուր են լցնում, ծե-
փակով նորից խառնում, ջրեցնում ու տարածում այս ու
այն կողմ. բայց այս վերջին ավելացրած ջրերը մն-

հավասար և տարածում շաղախը. շատ անգամ կիրք ջրի հետ
առանձին անցնում և հաճախ խորշեր և պատի արտաքին
լիքների քարերի արանքից դուրս թափվում, իսկ ավազակու-
մերը մնում են լիքների վրա կամ քիչ ավելի խորը. իսկ ինչ
վերաբերում և քարաբեկորների շարվածքին, բնավ միմիանց
չեն կապվում. պարզապես շինվում են յերկու քարի պատեր
և արանքը լցվում առանց արտաքին լիքների հետ կա-
պելու. կամ ձուլելու:

Ժամանակի ընթացքում, 14-րդ և 15-րդ դարերում, գու-
ցե շինանյութերի խնայողությունը նկատի առնելով, պա-
տերի ներքին ծուծն ավելի նիհարացրած են և պատերի
հաստությունն ավելի նվազեցրած. այս դարերում մինչև
0, 55 նստ. պատի հաստություններ ենք գտնում: Յերես-
ները շարված քարերը թեև մակերեսով փոքր են, բայց
խորունքները շատ են, կոնաձև թափված, վորոնք վորոշ
շափով ընդունակ են լինում ծուծը կապող շաղախի հետ
խառնվելու: Այնուամենայնիվ այնքան դիմացկուն և տե-
ական չեն յեղել այս շենքերը. մեկ կամ մեկ կողմից թափ-
ված են լիքների քարերը և յերևում են հակառակ կողմից
շարված քարերի ծալքերը վորոշ հաստություններ ծուծ չլինե-
լու պատճառով. բարեբախտաբար այս լեզանակով ջնջված
շենքերը թե քիչ են և թե առհասարակ շատ փոքր համեմա-
տելով 7-րդ և 10-րդ դարերում շինված շենքերի հետ: Բայց
ինչ վերաբերում և քարերի տաշվածքի և շարվածքի խնամ-
քին ու սաքրությանը, բնավ հետ չեն մնում 7-րդ և 10-րդ
դարերի շինությունների կատարելությունից:

Ինչպիսի վերևում հայտնեցի, ըստ տեական փոքր խա-
տառված և, վոր վորմնաշինություններ մեկ պոքածված շա-
ղախի խառնուրդ ավազի ամենահարմարը գելի մաքուր
ավազն են, վորովհետև կրաշաղախի զանգաման համար պա-
հանջվում են, վոր ավազը միանգամայն ազատ լինի բուսա-
կան և հողային գոյացությունից. ուստի գելով ավազն և
միայն, վոր մշտապես ջրի հոսանքի հետ քշվելով և վաճվե-
լով ունի այս հատկությունը: Հայտնի յն վոր ավազը գոյա-

նում և քարի փշրանքներից: գետերն իրենց հոսանքի ճա-
նապարհին քերելով սարերի ստորոտներն ու ժալոհորը գո-
յացնում են ավազը և տանում, շտեմարանում են զանազան
հարթավայրերում, ուր ջրի գոսանքը համեմատաբար սեղմ
ե. գետերի մեջ ավազի տեղափոխումը և շտեմարանումը
կատարվում է հաճախ մեծամեծ վողոգումների ժամանակ:
Դեռ ավազն ընդհանրապես գոյանում է բազալտի, գրանի-
տի և այլ կարծր վորձաքարերի փշրանքներից, վորը ան-
փայլ սև գույն ունի և անհարթ մակերևույթ. այնպես վոր,
լեթե մեկը մի բուռ ավազ սեղմի ափի մեջ, զգալի կլինի
հատիկների անհարթությունից և մաքրությունից առաջ լե-
կած մի խշշուհ: տուֆ քարից գրեթե ավազ չի գոյանում,
նրա փշրանքները լերկար մնալով ջրի մեջ, գրեթե ցնխի լեն
փոխարկվում, ահա այս հատկություններն էն, վորոնք ճա-
նաչել են տալիս ավազի լավությունը և շինարարության
մեջ գործածելու հարմարությունը:

Անվրեպ է, վոր նախնիք սովորաբար դործ են անել գե-
տի ավազ և հնար. լեղածի չափ զգուշացել ցամաքային ավազ-
ներից, վորոնք գտնվում են զանազան վայրերում.
հողաշերտերի տակ ծածկված: Հին շաղախների քննությունը
պարզ ցույց է տալիս, վոր սև ավազ է խառնված շաղախին
և ավազի հատիկները պինդ ոժված են կրով: Լեթե ավազը
մաքուր չլինելը, նրա հատիկները հեշտությամբ դուրս կգալին
կարծրացած շաղախի միջից իր իսկական քարի գույնով առանց
կրի պինդ ոժվածքի: Յեթե հարկը ստիպել է ցամաքային ավազ
գործածել, անպայման նախապես խիստ մաքուր. լվացել են և
հետո միայն խառնել կրին: Ավազ լվանալու այս հին սովո-
րությունը դեռ պահված է արևելյան շատ լերկերներում: Մի
մեծածավալ տաշտի մեջ՝ վորի շրջապատը 60—70 սնտ.
բարձրություն ունի, կիսով չափ ավազ են լցնում և վրան
ջուր մինչև տաշտի բերանը. սկսում են անդադար բահերով
խառնել և շարունակ ջուր ավելացնել, վորով պղտորված և
ցեխոտ ջուրը յեղերքից միշտ դուրս է թափվում իր հետ

առանելով բոլոր հողային և այլ բաղադրությունների մասե-
րը: այս գործողությունն այնքան են շարունակում, մինչև
վոր տաշտի ջուրը պարզվում է. այնուհետև ավազը հանում
են տաշտի միջից: կիսում մի առանձին տեղ, և նորը լցնում
տաշտի մեջ լվացման գործողությունը շարունակելու համար:
Չարմանալի կերպով նկատված է, վոր հին հուշարձանները
շինված են առհասարակ այնպիսի տեղերում, վորոնց ան-
միջապես մոտ գտնվում են գետեր կամ վտակներ. հետևա-
բար դժվար չէր նրանց համար միշտ գետի ավազ ունենալ,
քանի վոր մաքուր ավազի հանքերն այնքան մոտ էյին գետ-
նըվում: Ավազների մեջ լերքեմն պատահում են սպիտակ
փայլուն կայծաքարի և ոպսիդի հատիկներ. թեև այսորինակ
ավազները խոտելի չեն, այնուամենայնիվ սա ընդհանուր
յերևույթ չէ: Բացառապես Յերբրուքի մեծ հուշարձանի կա-
ռուցման ժամանակ շաղախի մեջ խառնված է միմիայն պեմ-
զայի ավազ: Այս մեծ հուշարձանը գրեթե անադարտ հասել
է մինչև մեր որերը (բացի մարդկային բարբարոս ձեռքերով
հատկապես քանդված մի քանի մասերից), սակայն դժբախ-
տաբար առիթ չի լեղել շաղախը մանրամասն քննելու և
տարրալուծելու: Այս պեմզայի ավազով պատրաստված շաղա-
խը գրեթե առաջինն ու վերջինն է մեր ուսումնասիրած
հուշարձանների մեջ:

Մի բացառիկ յերևույթ կա շաղախի տեսակներից. Արա-
դածի լանջում գտնվող Ավան գյուղում, այնտեղ կա 5-րդ
դարի մի շենք, վորի շաղախը փոխանակ սպիտակ գույն ու-
նենալու, մոխրագույն կամ դորշագույն է, ճիշտ այն գույ-
նով, ինչ այժմյան ցեմենտի գույնն է: Չափազանց կախկածի-
լի չե, վոր այդ շենքի շաղախը սովորական կրով գանգված
լինի, անպայման կամ կրի հետ մի ուրիշ նյութ է խառնված,
կամ առանց կրի, բացառապես կրի տեղը բռնող մի այլ
նյութով է զանգված. ցավալի չե ասել, վոր դժբախտ հա-
գամանքների պատճառով, մինչև այսօր մեզ անհասկանալի
մնաց այդ շաղախի բաղադրությունը: Ամրության և
տոկունության մասին լսուք լինել չի կարող, վորովհետև

վրաից անցել և 15 դար և մեզ հասել և մեծ մասամբ ան-
գնատ, իսկ արևմտյան կողմի վրա, ուր մարդիկ քանդել ու
տարել են ստորին մասի քարերը, վերևը զրեթե 2—3 մետր
տեղ հորիզոնական կերպով կախ և մնացել ողի մեջ, առանց
մի տեղից ճեղքվածք կամ պատվածք ունենալու:

Շենքի պատերի համար, հնում կրի հետ ավազի խառ-
նուրդը կրի ծավալի շնչից ավելի չէ, միայն Զվարթնոցի
մուկթերից մեկի մեջ չերևում և մի շերտ, վորի մեջ թերևս
ավելի քան չերեք չափ ավազ և խառնված: Սակայն մի ու-
շադրանք չերևույթ կա հայկական շաղախի մեջ, վոր արժի
ուսումնասիրել: Գարուկի մեծ շենքերի մեջ, մաքուր ավա-
զից պատրաստված շաղախի հետ կամավորապես խառնված
և չերևում սիսեռի, կաղինի, ընկույզի մեծությամբ մանր
խիճեր. անշուշտ նկատել էլին, վոր այս ձևի խառնուրդով
պատի ծուծն ավելի ամուր և ձուլվում քարի անհավասար
մեծությամբ բեկորների հետ, սակայն հայտնի չէ, թե այս
քարի մասը փշորանքները կրաշաղախի հետ են խառնած,
թե հետո քարաբեկորների հետ միասին տեղավորած ծուծի մեջ:

Այժմ մնում և իմանալ, թե ինչպես են վառել կրաքարը
և ինչ ձևով են պատրաստել կիրը: Կրաքարը վառելու կեր-
պի մասին կարծիք հայտնել, ըստ իս, ավելորդ և, վորով-
հետև նախ մեզ անծանոթ և նրանց կիր վառելու կանոնը,
չերկրորդ, բնական և, վոր Հայաստանը բացառությունն չպի-
տի կազմեր հարևան քաղաքակիրթ ազգերի մեջ, վորոնց
կրաքար այրելու վառարանների մասին տեղեկություններ
կան նույն իսկ նախաքրիստոնեական շրջաններում, ինչ-
պես Ֆրանսիացի գիտնականի 1822 թվին տեսած Յետուրա-
կան կրի վառարանը, վորի նկարագրությանը հայելով, վո-
չինչով չի տարբերվում մեր այժմյան վառարաններից: Սա-
կայն կարելի չէ վրոշ կարծիք հայտնել վառարանից դուրս
չեկած կիրը մարելու և շաղախը պատրաստելու նախապատ-
րաստական աշխատանքների մասին, հիմնվելով թե վաղեմի
ավանդական գովորությունների շարունակության և թե
քարեքախ գիպվածով գտնված ապացույցների վրա, վորոնք

թեև մի քիչ ուշ ժամանակի (11-րդ, 12-րդ դար), այնուա-
մենայնով անպայման նախորդների սովորության շարու-
նակությունն էլին: Ինչպես վերը տեսնվեց, մասամբ ցույց
տվի չեղբորական և ասիական չերկրներում կրաշաղախը
պատրաստելու և պատի մեջ լցնելու ձևերը: Անկասկած կը
վոր Հայաստանում կրաշաղախ պատրաստելու վերահիշյալ
չերկու ձևն և գործադրված. 1) հալում տաշտի մեջ և քա-
մում հորում, 2) ջրասրսկմամբ մաքում և փոշիացում: Տաշ-
տի մեջ հալված ու քամված կիրը նախնիք գործ են անել
միայն ծեփի համար: Յերկար քննել եմ 13-րդ դարուց սկսած
մնացորդ ծեփերը, վորոնց բաղադրությունը միշտ միայն նուրբ
ավազով և համեմատաբար առատ կրով է, այլև մեջերը մի
մի պալթում կամ ուռչում տեղի չի ունեցել, վորն ապացույց
է կրի քամված և չերկար ժամանակ հորի մեջ պահված լի-
նելուն: Կրաքարը տաշտի մեջ հալեցնելով հատկապես բաց-
ված հորի մեջ հավաքելն իր կարևոր ոգուտներն ունի: Կրա-
քարի մեջ դառնում են չերբեմն տարբեր տեսակի քարի
ավազներ, վորոնք թեև աչված և կրի յեն փոխվում, սա-
կայն ջրի տակ շատ ուշ են բացվում և փոշիանում, ուստի
չերբ հորի մեջ լցվում հալվում և գոյացած կրախցուսը, հո-
րի խոնավության մեջ, մի քանի որվա ընթացքում բաց-
վում և փոշիանում են այդ ավազահատիկները և կրախցուս
դառնալով խառնվում են հորի միջի քամվածքի հետ: Պա-
տահել և, վոր գործի շտապողական լինելու պատճառով, ծե-
փի հատուկ կիրը հալեցրել են սրսկելով կամ այլ չեղանա-
նակով, առանց տաշտի մեջ հալելու և հորի մեջ քամված
պահելու, անմիջապես ծեփել են պատը, սակայն քիչ ժա-
մանակից հետո ծեփի վրա չերեացել են աշտուցներ կամ
փոքրիկ պալթոններ, տեղի տալով նոր բացված հատիկնե-
րի ծավալի ընդարձակման ուժին:

Վոչ միայն ծեփի, այլև պատերի մեջ անգամ, հաճախ
նկատելի է, վոր վորմաշինության համար շտապով մարեց-
րած կրի միջից չեղած քարերը (անշուշտ հասարակ քար
կարծելով) խառնված են ծուծին և լցրած պատի մեջ, սա-

կաշն ժամանակ անց այդ կարծեցյալ քարերը բացվելով և կրի փոխվելով աշնպես են ընդարձակել ծավալը, վոր վրա՞ն դրված ծանր քարերը շարժել են տեղից և դուրս քշել պատից: Այս անտեղությունները չեն նկատվում հնագույն պատերի մեջ:

Կիրը սրսկելով մարելու սովորությունն ընդհանրացած է թերևս դյուրություն և ժամանակի խնայողության համար: Յերը ջրասրսկմամբ կիրը մարում և փոշին կիտում են մի տեղ, նրա մեջ պահված խոնավության պատճառով շարունակվում են բացվիլ տարբեր խմորից յեղող ավազահատիկները, իսկ չերը կազմում են կրաշաղախի կալը, կալի մեջ՝ ավազի շերտի խոնավության պատճառով փացորդ բոլոր ավազահատիկները բացվում են 2—3 որվա ընթացքում վորոնք նախնական գործողությունների ժամանակ գեղես չելին բացվել: Կալ բառը թերևս անսովոր է այս մեր շրջանի մարդկանց համար, բայց շատ սովորական է վազեմի Հայաստանից դադթած և փոքր Ասիայում ու Սև ծովի ափերի մոտ բնակություն հաստատած հայերի մեջ: Այս բառը սերունդից սերունդ յեկել հասել է մեր որերը և այն կողմերի բնակիչներին ում վոր ասիք քիրաճի կամ կոի կալ, անմիջապես կհասկանան համեմատական չափով իրար խառնած կրի ու ավազի մեծ կույտը: Կալ կազմելու այս գործողությունից յերկու տեսակ ոգուտ է առաջ գալիս, նախ՝ ավազի խոնավ շերտերի տակ բացվում են բոլոր փացորդ կրացած և տակավին չբացված ավազահատիկները, յերկրորդ՝ լուրաքանչյուր կրաշերտ ծածկվելով ավազի թանձր խավի տակ միանգամայն ազատ է մնում ողի աղբեցությունից և յերկար ժամանակ պահում է իր կատարյալ ուժը:

Կրի կալը մի ուրիշ ոգտակարություն ևս ունի աշխատանքի տեսակետից. բանվորը կույտի մի կողմից մաս առ մաս վերցնում է խառնուրդը, և ջրով զանգելով տալիս վորոշողի վարպետին, մյուս կողմից նորն է բերում զանգելու:

Անիում, մինչև Գազիկի կանգնեցրած բոլորակ յեկեղեցու պեղումները, անհայտ էր, թե անեցիք ինչպես են պատրաստ

տել կրաշաղախի զանգվածը: Բարեբախտաբար, պեղումների ժամանակ դուրս չեկավ մի մեծ քարեղեն տաշտ, վորի մեջ պատրաստել էյին կրաշաղախը, շենքը վտանգվելուց հետո, չերը կառուցել էյին մի օղակամառ 1013 թ. կործանվելուց ազատելու համար: Արևլի ստորին մի անկյունում մնացել էր մի կտոր չգաղված ավազով խառն կրի փոշի, սա արդեն ցույց էր տալիս, վոր կիրը ջրասրսկմամբ մարել են և ավազը խառնելուց հետո լցրել տաշտը զանգելու համար:

Կրաշաղախի ծեփը, վորը ծածկում է պատի արտաքին չերեսի վրա ամեն մի տեղություն և արհեստի պակասություն, Հայաստանի մեծ հիշատակարանների մեջ բնավ չեն գործածել, միայն մասնավոր տների մեջ գործածական էր, այն էլ 12-րդ և 13-րդ դարերից սկսած, այս դարերի յեկեղեցիների մի քանիսի մեջ ևս յերևում են պատի ընտիր ծեփ, վորոնց վրա պետք էր վոր նկարեյին զանազան կրոնական պատկերներ, իսկ չերը կանխորոշած չէր նկարազարդել, յերբեք չեն ծեփված: Կաթողիկեյի հյուսիս-արևմտյան կողմն անակնկալ մի սենյակ բացվեց, վորի պատերն առանց ծեփի աշնպես մաքուր և գեղեցիկ քարերով շինված էյին, վոր վոչ մի ծեփով չէր կարելի փոխարինել այդ մայրությունն ու վաչելությունը: Կաթողիկեյի, Ապուղամբինցի, Փրկչի մեջ ծեփեր կան, վորոնց վրա նկարազարդված են, սակայն փաստեր շատ կան, վոր այդ ծեփերը 13-րդ դարուց առաջ չեն: Զվարթնոցի զմբեթակիր սյուների վրա յերևացին ծեփեր ավելի նախնական, քան Անիի մեջ չերեցածները, հավանորեն 9—10-րդ դարու, բայց և աշնպես քննությունից յերևում է, վոր ընդհանրապես պատերը ծեփված չեն և ծեփի վրաքան վորոշ տեղեր պատերը ներկված են, ինչպես արժվախոյակները. թե ինչ բազաղություններ ունին այդ ներկերը, վոր 7-րդ դարուց մինչև այսօր հետքերը չեն կորել, կարոտ են հատուկ մասնագիտական քննություն:

* * *

Աղյուսի գործածութիւնը Հայաստանում շատ հաղիւտեալ է հին դարերին. պատմագիրները հատուկ ուշադրութիւն տալով հին հայաստանի մասին 5—7-րդ դարերում կանգնեցրած աղյուսաշէն շէնքերի մասին. բայց ինչպիսի չիւրախ է այդ դարերի աղյուսաշէն շէնքերը կամ բոլորովին կործանվելով կամ վերանորոգութեամբ փոխվելով, այսօր մեզ չեն հասել, ինչպիսի Վարդան Բագրի Պալի մեջ շինած աղյուսաշէն չեւեղեցին, վոր հետո վերաշինվեց քարով կառուցելու. Ու այժմ կանգուն կան Սրվիդի և Կերանց վանքերը, վորոնց շինելու թվականները անհայտ են, սակայն, դատելով այդ շէնքերի ճարտարապետական փոփոխութիւնը, 11-րդ դարից աչն կողմը չեն անցնում. Միայն Ասիի մեջնաբերդի մեջ շինված պլատի ջրամբարն է, վոր կարելի է մինչև 7-րդ դարը տանել, չեթե վոչ ավելի կանուխ նկատի ունենալով արվեստի առաջնական զարգացման որոշումները. անվիւղ կերպով պիտի հետեցնենք, վոր թեև տուֆ քարի գործածութիւնն ընդհանրացած էր դեռ առաջին դարից, սակայն զուգընթացաբար աղյուսն էլ գործածութեան մեջ էր, տուֆի բազմակողմանի մշակմանը դեռ լիովին ծանոթ չլինելու պատճառով. վոր հնում աղյուսը կատարելապես ձուլել և թրծել պիտի չլինէր, վկայում են մինչ այժմ դեռ կանգուն հնագույն շէնքերի վրա ծածկված կղմիւտները, ինչպիսի Մրեն, Աշտարակ, Բագարան, Տիկոր, Զվարթնոց և այլն, վորոնք վոչ միայն չափազանց լավ չեփված են, այլև ձուլ աչնքան լավ մշակված, վոր մի կաթիլ ջուր չեն անցկացնում իրենց ներքև:

Ասիի ջրամբարների աղյուսները վորոշ չափով մեզ ցույց են տալիս, վոր հայերը աղյուսաշինութեան արհեստը փոխ են առել արեւելքից, վորով ետե հավասարակողմ քառակուսի աղյուսները, ինչպիսի Ասիի ջրամբարի վրա գործածվածներն են, շատ վաղ ծագում ունեցան Արեւելքում, իսկ Սասանական շրջանում ընդհանրացած շինութիւն էր Պարսկաստանում:

Հնում Մինչև 7-րդ դարու վերջին կանգնեցրած և մեզ հասած շէնքերի տանիքների վրա, առանց բացառութեան կը դմինոր վ են ծածկված: Յեթե հույն խակ այդ դարերին կառուցված շէնքերի վրա այժմ քարով ծածկված տեսնենք, անպայման պետք է 10-րդ դարից հետո յեղած հիմնական նորոգութեան արդունք համարենք, վորովհետեւ, ինքս անծաւր քննել եմ Տիկորի, Բագարանի և այլ յեկեղեցիների կտուրները, վորոնց այժմյան քարե ծածքի տակ դեռ մնում են կրաշաղախի մեջ խրված ամբողջական կամ բեկոր կը դմինարներ: 10-րդ դարի ճարտարապետական մի նոր վերածնութեան շրջանին է, վոր հայ ճարտարապետներն ոգտվելով տուֆ քարի հատկութիւններից, կղմիւտը փոխարինել են տուֆ քարի բարակ տախտակներով, վորոնց մեծ մասը սղոցով կտրված են պահանջված չափով, կղմիւտի փոխա են պատրաստված քարե տախտակները միմյանց մոտ շարելու համար շատ ճարպիկ ձեւով տաշելուց և պատշաճ տեսք տալուց բացի, վորպեսզի ջուր չանցնի ներքև, բաւականին նմանութիւն ունի կղմիւտի շարվածին: Բայց հայտնի է, վոր հնադարյան ճարտարապետը չի գտնացել կղմիւտը քարով փոխարինելու գլուխով և վորպեսզի ջուր չքամվի արանքներից, նրա տաշվածքի հատուկ ձև մշակելով, այլ նկատի ունենալով առհասարակ տուֆ քարի ջուր ծծելու ընդունակութիւնը, մտածել է նաև այդ հատկութիւնը չեղոքացնելու վրա, ուստի տանիքի քարերն ամբողջովին շարելուց հետո առատ ձեթով ոծել է ամբողջ տանիքը, վորով ծածկված քարերը սիւնադամայն անընդունակ են դարձել ջուր կամ խոնավութիւն ծծելու: Զեթով ոծելու սովորութիւնը միմիայն տանիքների համար չի գործադրվել, հասարակական մեծածախ քարակիր շէնքերի ամբողջ արտաքին յերեսները ոծված են ձեթով. Բագրատունաց պատարի մեջ հետնագույն շինված մի մաս կա, վորի վրա տակաւին յերեսում են ձեթով ոծված լինելու թաք հետքերը:

Յերեկ ինչպիսի Հայաստանը, ունեցաւ յեկրողական Մարտաշի տուֆը ձեթով ոծելու սովորութիւնը, աղեղնութեան մի-

հնուցն նախնական աղբյուրն ունին: Յեվրոպական ճարտարապետները, վոր ընդհանրապես աղյուսաշին մեծ շենքեր են կառուցում, պատերն ամբողջովին շինելուց հետո, ամբողջ շենքի արտաքին յերեսները փոխանակ ծեփի ծածկում են 10—12 սնտ. հաստությամբ սղօցով կտրված Մալտայի տուֆի տպետակներով և անմիջապես հետո, վորպեսզի խոնավություն չծծի, լիսիւմ ձեթով լավ ոծում են ամբողջ շենքի ճակատները, նույն իսկ յերեսն ձեթը քսելուց հետո յուզաներով ներկում, վորով յերկար ժամանակ անփնաս պահվում են շենքի ճակատները ծածկած քարերը:

* * *

Յերկու. զանազան աղբյուրներից մեզ ծանոթ է, վոր 5-րդ և 6-րդ դարերում հասարակական մեծ շենքերի տանիքները ծածկված էյին փայտով, նախ շատ կան մատենադրական հիշատակություններ և յերկրորդ 5—7-րդ դարերի հատկանիշ ունեցող շենքերը, վորոնք հասել են մինչև մեր օրերը, կամարածածկ լինելու վոչ մի հետք չունեն, ուրեմն անկասկած է, վոր նրանք փայտով են ծածկված յեղել: Յեթն նույն իսկ գտնվեն հիշյալ դարաշրջանների շինված շենքեր, վորոնք կամարածածկ են, հետագա վերանորոգության արդյունք պիտի համարել:

Պատմագիրները շատ ունին մեծամեծ յեկեղեցիները հըրգեհնելու և փայտաշեն տանիքներ այրելու մասին տեղեկություններ, տեղեկություններ նաև փայտածածկը վերացնելով քարաշեն տանիք շինելու որինակներ: Սակայն բազմաթիվ փաստերով գիտենք, վոր 7-րդ դարում, ինչպես գմբեթաշինության, այնպես էլ կամարաշինության արվեստը գեղապուշ կատարելության էյին հասցրել Հայաստանի ճարտարապետները և այս դարաշրջանից սկսած մեզ հասած հրակայական շենքերի տանիքները ծածկված էյին քարե կամարներով: Սակայն անհատական մեծ ու փոքր շինությունների և պետական զանազան պաշտոնատների համար, որենք նույնը չեն մինչև հայ արվեստի վերջին անկումը՝ 14—15-րդ

դարերում: Պեղումները և բազմատեսակ հետազոտությունները ապացուցյներ են տալիս առավելագույն հոգուտ հոգով կամ քարով ծածկված հորիզոնական յերդիկների: Վոչ միայն անհատական փոքր ու միջակ տների, այլ և իշխանական ապարանքների, պետական զինվորական զանազան հաստատությունների մնացորդների վրա կամարածածկի կամ յերկկողմնաթեք տանիքի վոչ մի հետք չի յերևցած ավերակներին մեջ. կասկած չկա, վոր այդ բոլոր շենքերը, մեծ մասամբ, ծածկված էյին փայտով և հողածածկ հորիզոնական յերդիկներով: Սկսած 11-րդ դարից, ապացույցներ շատ ունինք, վոր ժամանակակից ճարտարապետները շատ լավ գիտեյին պարզ կրաշաղախ բետոնով վերնահարկի հորիզոնական յերդիկներ շինելը, վորոնցից մի քանիսը հասել են մեզ, ինչպես յեկեղեցական ընդարձակ գավիթներ, տապանատներ ու դամբարաններ, բայց հասարակաց ապարանքների, ժողովրդական մեծ ու փոքր տների վերնահարկը քարածածկ բետոն լինելու մասին տակավին ապացույցներ չունենք. ուստի համոզված ենք, վոր բոլորը վերջացրած են հողածածկ յերդիկներով: Բազմահարկ շենքերի մասին հաստատապես գիտենք, վոր յուրաքանչյուր հարկաբաժին զատված էր հորիզոնական ձգված գերաններով, վորոնք բնականաբար ծածկված էյին տախտակամածով:

Այստեղ փակագծի մեջ, դուցե ավելորդ չի լինի մատնանշել հարկաբաժինների կառուցման մի հին սովորություն վորին ականատես եմ յեղել թե իմ հայրենի յերկրում և թե Բոլգարիայում. թե իմ հայրենակիցների և թե բոլգարահայոց նախնիքը լինելով Հայաստանի հնագույն գաղթականները, թերևս իրենց հետ միասին բերել են վաղեմի շինարարական մի սովորություն և շարունակում են մինչև մեր օրերը, հին ձևով շինված տների մեջ:

Հարկաբաժնի հոտո գերանները բավականին խիտ շաքելուց հետո, վրան փռում էին բարակ ձյուղերի և փշալից խառնուրդի (այս խառնուրդին կամ խոլիին «աղետ» անունն են տալիս) մի շերտ, 15—20 սանտ. հաստությամբ, այս

շերտի հաստութիւնն կեսից ավելին իջնւած եր հորիզոնական ձգված գերաճներից կեսից ավելի ցած, իսկ գերաճներից վերև փռում հյին ալնքան խիտ, վոր գրեթե տակի գերաճները հազիվ հազ հյին յերևում: Այս գործողութիւնը վերջացնելուց հետո, վրան ալնքան առատ ցիւխ եյին լցնում, վոր վոշ միայն ուղվում եր աբորդ խոփի կամ «ազետի» շերտը, ալլև վելելից բարձրանում եր մինչև, 7—10 սնահաստութեամբ. այս խոփալին շերտն ըստ բաղադրանի չորանալուց հետո, թե ներքից և թե վերև ց կրկին ծեփւում հյին 4, 5 սնահ. հաստութեամբ զարմանով կամ քակորով խառնելով ծեփի մի նոր շերտով և կոկում: Այս գործողութեամբ կազմվում եր բաղադրան հաստատուն զետին և գո, ծածվում առանց տախտակամածի: Յեթև ժամանակի ընթացքում ամենից վերի ծեփի շերտը բարակեր, մաշվեր ավելելով կամ փորվելով, կրկին անգամ ծեփը նորոգոււմ հլին քակորախառն ծեփով. գուշին հաճոյատեալ յերևույթ տալու համար, ծեփի շաղախին վորոշ քանակութեամբ սուրս հյին խառնում (մի տեսակ կարմիր, հող): Պատահել եմ նաև սնայակների, վորոնց հատակի ծեփի վերին շերտը փոխանակ ցիւխով ծեփելու, կրաշաղախով եմ ծեփված:

վորոշել յուրաքանչյուր սենյակի քառակուսի չափերը: Պի-
րաններին ծակերը մոտավորապես 18—22 սնտ, հաստություն
ունեն, իսկ թե այս գերանների վրա ինչ հաստությամբ տախ-
թապկամած եր շինված, կամ թե ներքևից առաստաղ ունե-
թե վոր, հայտնի չէ: Սակայն չէնք սխալվի, չեթե յենթադ-
րենք, վոր գերանները շարված եյին մաքուր սրբատաշ, ներ-
քևից առանց առաստաղի: գերանները յերևում եյին կամ
բլրովին մաքուր և կամ ժամանակի վոճերով զանազան
ծաղկանկարներ փորագրված: Այսպես յենթադրելու հիմք և
ծառայում թե Նմանորինակ սովորությունը, վոր հասել են
մինչև մեր որերը և թե Անիի ժամանակակից գտնված առաս-
տաղի գերանները, վորոնք առանց տախտակով ծածկած լի-
նելու, քանդակագործներ են զեղեցիկ մանվածներով: Այս
քանդակազարդ գերանները, պրոֆ. Մառի պեղումների ժա-
մանակ գտնվեցին Անիում, միջնաբերդի պալատի ստորին
մասերում հասարակաց հատուկ բնակարանների ավերակնե-
րի մեջ: Գերանների վրայի քանդակազարդության վոճը
ցույց և տալիս, վոր անվրեպ պատկանում են Բագրատունի-
թագավորաց շրջանին: Եւմենայն հավանականությամբ, մ/
հիմնական նորոգության ժամանակ, վոր տեղի չե ունեցել թե
հունական և թե թաթարական տիրապետության շրջանում, այս
գերանները հանել և պալատի ստորոտի մասի շինությունե-
ների սեղ իբրև պահանգ են գործածել, անշուշտ տեղը նորը
զարդաքանդակելով կամ նոր վոճով առաստաղների շինելով:
Այս զարդաքանդակ գերանները մինչ տաճկական արշավան-
քը և գրավումը պահված եյին Անիի թանգարանում, իսկ
թե այնուհետև ինչ յեղան, ինձ հայտնի չէ:

վրաները զարդաքանդակված նեղ յերկններ, վորով հյուս-
ված եյին սանվածոնները, հյուսվածքից գոչացել եյին բազ-
մանկյոնի խոր բացվածքներ, վորոնց մեջ գետեղված եյին
նուշկան գաճից ձուլված վարդաձևեր: Այս գաճի զարդա-
քանքները ամրացած եյին բարակ տախտակով ծածկված
առաստաղի վրա: Այս սրահում մի ծալքն անջատված մի
սլունազարդ սրահ կար, վորի սլուններն իրենց խոչակներով
քարից եյին՝ հունական վոճով, իսկ սլուններից վերև յիզող
կամ ընները մինչև առաստաղ փայտից եյին շինված, վորոնց
վրա հիանալի կերպով փորագրված եյին տերևներ, ծաղիկ-
ներ ու թռչուններ. չգիտեմ ինչ դիպվածով այս քանդակա-
զարդ փայտյա կամ ըններից մեկի վրա ալրվածի նշաններ
կ'սլին, սակայն ընդհանուր առմամբ անջնաս եյին մնացած
բոլոր չերեք կամարները: Պալատը չերկու մասի չեր բաժան-
ված հյուսիսից հարավ մի յերկ -ը միջանցքով անշուշտ այս
միջանցքի հարավ -ը արևմտյան կողմը դուռ ընտանեկան բա-
ժինն էր, զանազան մեծ ու փոքր սենյակների բաժանում-
ներով: Այս սենյակների հարավային կողմը շինված էր մեծ
ջրամբարը, վորի մասին առիթ ունեցա մի փոքր ծանոթու-
թյուն տալու: Այս ջրամբարի վրա չերեք է մի մեծ սենյակ,
վորի առաստաղը վոչ միայն բարակ սրբատաշ տախտակնե-
րով էր ծածկված, այլև ամբողջովին գունազեղ նկարազարդ-
ված. դժբախտաբար մեծ մասամբ այս նկարազարդ առաս-
տաղի բեկորները փտել են փայտակների տակ, միայն մի
քանի փոքրիկ կտորներ գտնվեցին ներկված և վրան գեղե-
ղեցիկ տերևներ ու ծաղիկներ նկարված. այս կտորներն ել
դրված եյին Անիի թանգարանում, իսկ այժմ չգիտեմ թե
ինչ չեղան: Ինչպես յերևում է այս սենյակը հատուկ էր ըն-
տանեկան կամ ավելի ճիշտ, հարսանեկան խրախճանքի,
վորի մի կողմի վրա դատված էր հարսանեկան առագաստի
սենյակը. այս հարակից սենյակի ճակատը ծածկում էր մի-
այն վարագույրով, վորի համար հաճախ վարագույրները
բերում եյին չեկեղեցիներից և ծածկում. այս մասին այն
ժամանակվա չեկեղեցական ժողովներում նույն իսկ որևէքներ

կան գրված, վոր արգելվեն չեկեղեցիների վարագույրները
հարսանիքներին վարձու տալու սովորութիւնը: Հայ մատե-
նագրերի մեջ շատ է հիշվում հարսանեկան առագաստի մա-
սին, սակայն վոչ մի տեղ մանրամասն նկարագիրը չի տրե-
ված: Անիի ընտանեկան բաժնի ամենից մեծ սրահին կից
այս սենյակը չեկավ մեղ բացատրելու նրա ձևն ու նկարա-
գիրը: Այս սենյակը յերեք կողմից ունի կանոնավոր ու հաս-
տատուն պատեր, իսկ սրահի կողմն ամբողջովին սուանց
պատի, բոլորովին բաց է, վոր հատուկ է վարագույրով ծած-
կելու. սենյակի չերկարութունն այնքան է, վոր հաղիվ մի
միջակ մեծության սեղանի վարագույր ծածկե ճակատը: Այս
սենյակն էր հատկացրած հարսին և հարսանեկան առա-
գաստին:

Հնում փայտի գործածությունը սահմանափակված չեր
կտուրների ծածկի, հարկաբաժինների հեծանների և տախ-
տակամած կամ առաստաղ շինելու մեջ, այլ փայտից շինում
եյին նաև հաստ ու բարակ սլուներ, կամարներ, միափեղկ
կամ չերկբացիկ և լուսախողաց դռներ, պատուհանների լու-
սանցույց վանդակապատների՝ վորոնք չերբեմն պարզ, յեր-
բեմն ել չափազանց ճոխ քանդակազարդված եյին: Քանդա-
կազարդ սլուների, կամարների, դռների ամենագեղեցիկ
քանդակազարդված որինակները հասել են մեղ, ինչպես Սե-
վանի խոչակները, Սևանի դուռը և Անիում գտնված գերան-
ներն ու կամարները, վորոնց մասին համառոտակի գրեցինք:
Փայտի վրա ճարտար փորագրությունների հիանալի որ-
նակներ կարելի յե այժմ տեսնել Պետական թանգարանում
թե դռների և թե զրակալների վրա: Փայտի քանդակազար-
դության ուրիշ ընտանեկան առարկաներ շատ են գտնված
և մասամբ գտնվում են մասնավորների մոտ, ինչպես մահ-
ճակալ, աթոռ, ավսե, գուշ և այլն:

Հարկաբաժինների ծածկերի համար ընդհանրապես գործ
եյին ածում մալրի, յիզնու և կաղնի գերաններ. իսկ քան-
դակազարդ դռների, կամարների, սլուների համար ավելի
հարմար փայտ եյին համարվում կաղնին, թմբին, հացին, ըն-

կույզը և նման փայտեր, վորոնց որինակներն ունենք այ-
ժմ:

Պատմագրական տեղեկութուններից յերևում է, վոր Հա-
յաստանում փայտը բավականին առատ էր, վորովհետև բա-
ցի Բասենի անտառներից, հիշատակվում են այնպիսի ըն-
դարձակ անտառներ, վորոնց տեղում այսօր վոչինչ չկա. ան-
կասկած է, վոր ժամանակի ընթացքում այդ անտառները
վոչնչացել են:

* *

Հայաստանում, յերկաթի բաղմակողմանի գործածության
մասին տեղեկութուններ շատ կան թե՛ գրական աղբյուրնե-
րում և թե՛ հայտնաբերված հնագիտական հետազոտություն-
ներով. վորոնցից մի քանի կարևորագույնների մասին կհի-
շատակեմ այստեղ: Ըստ Մ. Խորենացու, առաջին դարում
Յերվանդաշատի բերդի կառուցման ժամանակ, Յերվանդը
շինել տվեց յերկաթե սանդուխներ, վորոնց շինության կեր-
պերը թեև այժմ մեզ հայտնի չեն. բայց պետք է, վոր այն
ժամանակի յերկաթադորությունը զարգացման վորոշ առ-
աքիճանի հասած լիներ: Խորենացին գովեստով և խոսում այդ
սանդուխների ճարտարորեն շինվածքի մասին: Սակայն չե-
սինքս տեսել եմ Յերվանդաշատի բերդի մեջ, պարիսպներից
թափված քարերի վրա յերկաթե կապի նշանները: Յերվան-
դաշատի բերդը շինված էր հնագույն պարիսպների նման
մեծադանդված վորձաքարի անտաշ քարերով, վորոնց մի-
միանց մոտ լավ ամրացնելու համար կպցրած էին յերկաթե
կապերով. թեև այժմ յերկաթները հանված են, սակայն կա-
պի տեղերը փորված մնում են քարերի վրա: Հաջի-Բալբա
գլուղում շատ կարելի չե տեսնել այս քարերից, վորոնք ցած
են գլորվել բերդից և գլուղացիք ոգտվելով մեծ զանգված-
ներից. գլորել, բերել են ու իրենց մրգաստանների և այգի-
ների շուրջը պարիսպ շինել: Նույն յերկաթե կապի հետքեր
այժմ կարելի չե տեսնել Գառնիի Տրդատա բերդի ավերակները
մեջ: Այս բերդն ու նրա մեջի հուվմանական վոճով կառուց-

ված գեղեցիկ հովանոցը շինված են մեծադանդված սրբատա-
վորձաքարով ու կրաշաղախով, աչնուամենայնիվ բոլոր քա-
րերը սիացած են յերկաթե կապերով: Վոչ միայն պատերից
քանդված քարերի, այլ և կանգուն մնացած պարիսպները
վրա, քարերի սիացման տեղում նկատվում են յերկաթե կա-
պերի գոյության ապացույցները: Հետագայում գտնվել են
մարդիկ, վորոնք յերկաթներն ոգտագործելու համար կտրել
տարել են կապերի տեղերը և հանել յերկաթները, վորոնց
ծալրերը ամրացրած էին քարերում բացված ծակերի մեջ
հալած կապար լցնելով. թեև աշխատել են կապարները ևս
հանել, սակայն մեծ մասամբ դեռ մնում են ծակերի մեջ:
Կապարով ամրացած էին նաև հովանոցի պսակի մեջ ճա-
րտարեն քանդակված առյուծների աչքերը. ինչպես յերե-
վում է առյուծների աչքերը շինված են յեղիլ տրժեքավոր
քարերից, տեղավորված աչքի խոռոչների մեջ և հավանա-
պարով ամրացրած. այդ աչքերն այժմ առանց բացառության
հանված են, սակայն տեղերում մնացել են հալված կապար-
ները: Բացի պատի և պարսպի քարերից, Տրդատա հովանոցի
սյունասարհի սյուներին էլ ամրացած են յերկաթե ձողիկնե-
րով ամրացրած կապարով: Անիում տակավին գոյություն
ունեն հին պարիսպներից կամ պարիսպներից քանդված սը-
բատաշ վորձաքարեր, վորոնք բերված են մի նոր պարսպի
շինության համար. սա այն պարիսպն է, վոր պալատն ան-
շատում էր բերդից կամ պարսպապատ քաղաքից: Այս պար-
սպի վրա նույնպես պարզորոշ նկատվում են քարերի վրայի
յերկաթե կապերի նշանները և ցույց են տալիս, վոր նախ-
կին պարիսպը հավանորեն 6-րդ կամ 7-րդ դա. րում շին-
ված էր յերկաթով կապված վորձաքարերով. թուվմա Արծ-
րունի պատմում է, վոր Գապիկ Արծրունու պալատի շինու-
թյան ժամանակ, իբր թե յեղիլ հույուր հազար լիս յերկաթ
սպառվեց: Յես չգիտեմ թե այս մեծ թիվը ինչ տրժեք ունի
այժմ, կամ այն ժամանակվա լիտրը ինչ համեմատական ար-
ժեք ունի ներկայիս կռաշաղախի հետ, այնուամենայնիվ կա-
րող ենք յեզրակացնել. վոր այս մեծ քանակությամբ յի-

կաթը գործ եւ անվել գլխավորապէս պատերի քարերը կուպելու համար:

Հին պատմագրերի մեջ հաճախ հանդիպում ենք բերդերի եւ ամրոցների դռների նկարագրութուններին, վորոնք առհասարակ բնորոշվում են յեկարապատ բեմեռապինդ հատկանիշներով: Հայաստանի սահամաններում իմ կատարած հետախուզութիւնների ժամանակ չեմ տեսել պատմագրիների նկարագրած դռներ. սակայն, բախտի բերմամբ, պատանեկան հասակումս տեսել եմ նախկին Նիկոպոլսի (այժմ Շ. Գարահիսար) հին բերդի գլխավոր մուտքի չերկրացիկ դուռը իբր ծխնիների վրա տակավին կանգուն, վոր չափազանց նման եր պատմագրաց նկարագրութեան:

Յերբ Սենեքերիմ Արծրունին Վասպուրականի փոխարեն ստացաւ Սևրաստիւպի նահանգը եւ իր ժողովրդով փոխադրվեց, հավանական եւ, վոր այս շրջանն եւ մտնում եր Սենեքերիմի ստացած հողերի մեջ, նաեւ քաղաքն ու բերդը: Այս քաղաքի շրջանում չերկու վանք կա՝ Առաքելոց եւ Ս. Նշան անուանով, վորոնց շինութեանը վերագրվում ե Սենեքերիմի չերկու վորդիներին: Այս չերկու վանքերի շրջանում վոր Նիկոպոլսի մոտերքն են ուր Գալլ գետն անցնում ե մի բնդարձակ դաշտի միջով, ունի «Ալլարհուդաշտ» հայերեն անունը. այդ բնդարձակ դաշտի մեջ յեղած բոլոր գյուղերի անունները մինչեւ այսօր հայերեն են. ինչպէս՝ Բլուրգ, Անդրեաս, Ալամունիկ, Ածպտեր կամ Արսրակ, Մշակնոց, Կթանոց, Գոմեշտան, Սեփար եւ այլն. այս դաշտի չեղերքին ե նաեւ Ուխտանեսի հիշատակած Զուտարիմա գյուղը, ուր կար մի հունական վանք, վորի մեջ կրօնական կրթութեան ստացաւ հայոց յիկ զեցողք բաժանվող ե Վրաստանի համար քաղկեդոնիկ կաթողիկոս ոծվող Կլուրոնը:

Անտարակույս այս շրջանի մեջ ընկած քաղաքը (Նիկոպոլիս կամ Կողոնիս) ե բերդը նույնպէս գրված եյին Սենեքերիմի տրամագրութեան տակ. վորովհետեւ ինչպէս չերկու վում ե բերդը նորոգութեան ե յանթարկվել ե նորոգութեան ժամանակ գլխավոր դուռը Անիի ավագ դռան կատարչալ

նմանութեամբ ե շինված, վորի լուսանկարը մտադիր եմ հրատարակել Անիի ավագ դռան հետ բաղդատելու համար: Յերկրացիկ դուռը կամ իսկական փեղկերը կապված եյին հետեւյալ կերպ. Փոխանակ տախտակի, քառակուսի հաստ գերանները միացրած եյին միմիանց ե չերեսի կողմից ամուր կապված չերկաթի հաստ գոտով, իսկ չերեսից 10-12 սնտ. լայնութեամբ ե մոտավորապէս $\frac{1}{2}$ սնտ. հաստութեամբ, դռան լայնութեան չափով կտրված հաստ տախտակներ, ներքեից սկսած մինչեւ վերը բեկեռներով ամրացրած ե ամբողջ դուռը ծածկած եյին. չերկաթի հաստ շերտերի ստորին կողմը միշտ նախապէս դառնված շերտի վրա նստած եր ավելի, քան 1 սանտիմ: Յերկաթյա հաստ շերտերը, վորոնք ամրացրած եյին կռնակի գերանների վրա, մոտավորապէս 2-3 սնտ. խոլանարդ բաղձադիմի խոշոր գլխով մեխերով խիտ դառնել եյին դուռը ծածկող չերկաթե շերտերը, վորով կազմվել եր մի անխորտակելի զրահ: Ներսի կողմից բացի փակող չերկաթյա սողնակից, շինված եյին հորիզոնական խորը ծակեր դռան մոտի չերկու պատերի մեջ հաստ գերաններ աղատ տեղավորելու չափ լայնութեամբ, վորոնց մեջ գերաններ են չեղել. չերբ դուռը փակվում եր, նույն գերանները դուրս եյին քաշվում դռան ամբողջ լայնութեամբ ե ծայրը մտցնում հանդիպակաց պատի վրա նույն նպատակով բացված ծակի մեջ: Այս ձևով շինված չերեք գերանները կռնակից փակում ե ամրացնում եյին դուռը:

Անիից ե Զվարթնոցից դուրս են չեկել գլխավորապէս քարի մեծ սյուներն իրենց խոլակներին ե խաբիսիներն միացնելու ե հաստատելու չերկաթե կապեր: Անիից դուրս ված ե ջրամբարի չեղերքին, խեցեղեն բարակ խողովակների հետ նաեւ չերկաթե խողովակ, մոտավորապէս չերկու սանտիմ տրամագիծ ունեցող ծակով վորոնք հասուկ եյին պատի զանազան աղբյուրներին ու բաղնիքներին ջուր մատակարարելու համար:

4092

Հ Ս Խ 2 ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ

ՄԵԼԻՔՈՂՅԱՆ ՖՈՆԴԻ ԶՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. Պրոֆ. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ.—Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում 1 ու 50 հ.
2. Պրոֆ. Մ. ԱՖԵՂՅԱՆ.—Հայոց լեզվի տեսություն (սպառաձ) 3 ու —
3. Պրոֆ. ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ.—Հայերեն Արժատական Բառարան, Դ. հատոր. 1350 էջ.
4. ՅԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶ.—Հին Յերեան (նկարազարդ) 2 ու 50 հ.
5. ՅԵՐՎԱՆԴ ԼԱԼԱՅԱՆ.—Դամբանները պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում (բաղաժարվ նկարներով) 3 ու —
6. Պրոֆ. ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ.—Հայերեն Արժատական Բառարան 1294 էջ.
7. Պրոֆ. ՀՈՎՀ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ.—Ուղեգրություններ, Ա. հատոր, ԺԳ.—ԺԶ. դար. (լաթակաղմ) 10 ու —
8. ՅԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶ.—Միջայել Նալբանդյանի Դիվան (լաթակաղմ) 8 ու —
9. Պրոֆ. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ.—Մանր հետազոտություններ 2 ու 50 հ.
10. ՍՊ. ՄԱԼԻՔՅԱՆ.—Կոմիտասի ստեղծագործությունների անալիզը 1 ու 50 հ.
11. Թ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ.—Շերանյութերի գործածություններ հին Հայաստանում. 1 ու 50 հ.

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ

12. Պրոֆ. ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ.—Հայերեն Արժատական Բառարան, Զ. հատոր (1600 էջ.)
13. Պրոֆ. Մ. ԱՖԵՂՅԱՆ.—Հայոց լեզվի տաղաչափությունը:
14. Պրոֆ. Մ. ԽՈՉԱՏՐՅԱՆ.—Հայաստանի սեպագրական զրջանի քննակազմ պատմություն:

28.138

ԳԻՆԸ 1 Ռ. 50 Կ.